

ברכה על דברים הבאים 'לאחר הסעודה' בימינו

הרב ישי אנגלמן

מבוא

בגמרא (ברכות מא, ב) נחלקו האמוראים בדין דברים הבאים במהלך הסעודה, בשאלה אילו מהם טעונים ברכה לעצמם לפנייהם ולאחריהם. למסקנה מובאים דברי רב פפא, שגם נפסקו להלכה (שו"ע קעז, א-ב), המחלק בין מצבים שונים של מאכלים הבאים במהלך הסעודה, ובתוך דבריו עולה המושג של דברים הבאים 'לאחר הסעודה', המחויבים בברכה הן לפנייהם והן לאחריהם (אף שנאכלו קודם ברכת המזון). הרושם הוא כי דין זה אינו מוכר כל כך וכמעט אינו נהוג בזמננו, ובמהלך הדברים ננסה להציע הסבר על מה סומכים רבים וטובים שלא לברך ברכה אחרונה על דברים הבאים לאחר הסעודה, והאם ישנם מצבים בהם כן ראוי להנהיג בחזרה דין זה.

א. דין 'לאחר הסעודה'

הקטגוריה של דברים הבאים 'לאחר הסעודה' עומדת ביחס לדברים הבאים בתוך הסעודה, המתחלקים, לשיטת רב פפא, לשניים: דברים הבאים בתוך הסעודה 'מחמת הסעודה' ודברים הבאים בתוך הסעודה 'שלא מחמת הסעודה'. לשיטה המרכזית בראשונים, בדברים הבאים 'מחמת הסעודה' כוללים הדברים המרכזיים שבסעודה – המשביעים והמזינים (כל המנות המרכזיות לחלקיהן השונים), וכן הדברים הנאכלים עם המנות המרכזיות או עם הפת (כגון ממרחים למיניהם)¹. לעומת זאת, דברים הבאים שלא מחמת הסעודה כוללים

¹ לשיטת רש"י (ד"ה דברים; ישנם ראשונים נוספים ההולכים בדרך הקרובה לשיטתו), דווקא דברים הנאכלים עם הפת ממש נחשבים כדברים הבאים מחמת הסעודה, וכל שאר הדברים, כולל מנות מרכזיות, הם בגדר 'שלא מחמת הסעודה'. רוב הראשונים – וכן נפסקה ההלכה – מרחיבים דין זה לכל הדברים הנחשבים לעיקר הסעודה, גם אם בפועל אינם נאכלים עם הפת: ראו דברי התוספות (ד"ה הלכתא), הרא"ש (ו, כו) וראשוני ספרד (רא"ה (ד"ה אמר), רשב"א (ד"ה אמר) ועוד) על הסוגייה, השגות הראב"ד בכתוב שם (כט, א) ועוד. וראה להלן הערה 8, שאף שלמעשה הפוסקים מתייחסים כמקשה אחת לשיטת התוספות והרא"ש יש מקום גדול לחלק ביניהם בנוגע להבנת מהות הדין, וממילא ייתכן שגם קיימת ביניהם מחלוקת לגבי הדברים הכלולים בגדר של 'מחמת הסעודה', ולדעת התוספות מדובר דווקא על דברים שדרך לאוכלם עם הפת, גם אם לא נאכלים איתה בפועל, לעומת שיטת הרא"ש ועוד ראשונים שכל דבר הנאכל כעיקר הסעודה, גם אם לא נאכל לעולם יחד עם הלחם ממש, אינו מחויב בברכה, וכן פשטות ההלכה והמנהג.

פירות (המוזכרים בפירוש בסוגייה) ומיני מגדים וכדומה, שאינם באים לשביעה אלא למתיקה ותענוג בעלמא, והם אינם נפטרים בברכת הפת. לעומת זאת, דברים הבאים 'לאחר הסעודה' חייבים גם בברכה שלאחריהם, ואין ברכת המזון פוטרם, ויש להבין מה כלול בגדר זה של 'לאחר הסעודה' ומה הוא תוכן החילוק בינם לבין דברים הבאים בתוך הסעודה שלא מחמת הסעודה².

באופן פשוט, היה מקום לכלול בדין 'לאחר הסעודה' את כל החלקים הנאכלים באופן נפרד מהמנות המרכזיות והמשביעות של הסעודה, ובדומה מאוד למצב של מנה אחרונה בימינו, ובלבד שהיא נאכלת באופן המובדל מהמנות האחרות, כפי שאכן נהוג היום בהרבה מקומות. ולפי זה, הדין היה צריך להיות שכאשר מפנים את המנה המרכזית ומגשים מנה אחרונה, שאינה אלא לתענוג, מברכים עליה לא רק ברכה ראשונה אלא גם ברכה אחרונה. כך אכן עולה מתוך דברי המיוחס לריטב"א³ בחידושו לסוגייה:

והא דאמרינן לאחר הסעודה היינו כל שגמר בדעתו מלאכול מתוך שהוא שבע
שאינן בדעתו לאכול עוד כדי לשבוע⁴.

(מיוחס לריטב"א מא, ב ד"ה דברים)

אולם, כמה ראשונים סייגו מאוד את דין 'לאחר הסעודה', ועל פי דבריהם אנו מורגלים שלא לברך ברכה אחרונה על מנה אחרונה בסעודות רגילות בימינו. אלא שעדיין יש מקום לעיין ולהעמיק בדברים.

בעלי התוספות כתבו ש"עכשיו אין לנו דין זה דאין מנהג שלנו למשוך ידינו מן הפת כלל עד לאחר ברכת המזון"⁵. בתוספות בפסחים (קג, א ד"ה אנא) ההבחנה בין זמנם לזמננו גדולה יותר, וטענתם היא ש"בימי החכמים היו מסיחין מן הפת בעקירת שלחן קודם ברכת

² רש"י (ד"ה דברים) מפרש גם את דין 'לאחר הסעודה' בהתאם לפירושו לדברי רב פפא שהוזכר לעיל הערה 1, ומגדירו באופן רחב ביותר: לשיטתו לא מדובר על דברים הבאים באופן מאוחר מבחינה כרונולוגית, אלא על סוג דברים שדרך להביאם בסיום הסעודה, כגון פירות, ועליהם יש לברך תחילה וסוף גם כאשר הם נאכלים תוך כדי הסעודה ממש, "דלאו מזוני ניהו" (ד"ה בין לאחריהם). רוב הראשונים חולקים על רש"י, ובמהלך המאמר לא נעסוק בשיטתו כלל.

³ המיוחס לריטב"א נדפס בתחילה כ"שיטה מקובצת" על מסכת ברכות, ובמהדורת מוסד הרב קוק הוא נדפס כחידושי הריטב"א. לשאלת ייחוסו עיין בהקדמה לחידושי הריטב"א במהדורת מוסד הרב קוק.

⁴ וכן עולה בפשטות מדברי הרמב"ם (ברכות ד, יא) המביא את דין 'לאחר הסעודה' מבלי להסבירו ולהתנותו בתנאים מיוחדים. וכן פשטות דברי ה'השלמה' (ד"ה אמר; ועיין להלן הערה 15).

⁵ תוספות (ד"ה לאחר). וראו במקביל בתוספות הרא"ש (ד"ה לאחר), אלא שלשונו רחבה יותר ומזכירה יותר את הכיוון של התוספות בפסחים דלהלן (הוא מזכיר, שבימייהם היו "קובעים עצמן לאכול פירות ופרפראות ולשתות יין אחר המזון", ומשמע שמדובר ממש על 'אירוע' עצמאי, וראה להלן בהרחבה בעניין זה). אמנם בפסקיו (ו, כז) כתב כלשון התוספות שלפנינו.

ברכה על דברים הבאים 'לאחר הסעודה' בימינו

המזון ואז היו רגילין לשתות יין ולאכול פירות". התנאי של עקירת השולחן או סילוקו מופיע בראשונים נוספים, וביניהם רבנו יונה (כט, ב ד"ה לאחר) והרשב"א, הכותב:

דין זה דלאחר סעודה ליתיה השתא, דבזמן הוא דהווי מסלקי טבלא בגמר סעודה הוא דמשכחת לה לבתר סעודה דהיינו לאחר סילוק, אבל לדידן אף על גב דגמר מלאכול כל היכא דמנחא תכא קמיה לא מסלק דעתיה ממכלא וממשתיא.

(רשב"א מא, ב ד"ה וכלל)

כשיטתם העקרונית של בעלי התוספות ודעימיה, המצמצמים את דין הגמרא, נפסקה ההלכה (שו"ע קעז, ב), אלא שנחלקו הפוסקים בדין 'סעודות גדולות' בהן היה מנהג להסיר את האוכל כולו מן השולחן ולעורכו מחדש בפירות ומיני מגדים: הטור (קעז) כתב שבמקרה זה חל דין 'לאחר הסעודה' גם בימינו, והלך אחריו הלבוש על אתר (אלא שהעלה שם לימוד זכות על מה שאין העולם נזהרים בזה, עיין שם). ובשיטה זו עומד גם הברכי יוסף (שם סעיפים ב-ג), הכותב בפירוש שסילוק השולחן לאו דווקא, אלא העיקר הוא ש"מושכין ידיהן מן הפת". לעומת זאת הב"ח (ד"ה לאחר הסעודה) והמגן אברהם (ס"ק ז) כתבו שאין לחלק בין סעודות קטנות לגדולות, ולעולם בימינו לא מברכים ברכה אחרונה נפרדת על דברים הבאים לאחר הסעודה, שכן צריך סילוק שולחן דווקא. מחלוקת הפוסקים הובאה בביאור הלכה (ד"ה שאין אנו רגילין) והוא סיים בכך שמכמה ראשונים מבואר כשיטת הטור, שלא הצריכו דווקא 'סילוק השולחן'.

והנה בימינו מציאות שכיחה היא שכאשר מוגשות המנות האחרונות בסעודות שבת וסעודות חגיגות אחרות מפנים את כלל המאכלים, ובמקומות מסוימים מפנים גם את כלי האוכל הרגילים, ורק אז מגישים את המנה האחרונה. בפשטות, לפי הטור ודעימיה, יש לברך ברכה אחרונה, ובמקרים שאין נוהגים כן הרי זה משום שסומכים על שיטת המגן אברהם ודעימיה, שעל פיה גם במקרים מסוג זה לא מתחייבים בברכה אחרונה. ולכאורה יש בדבר מעט דוחק, שכן עצם צמצום דין 'לאחר הסעודה' אינו מוסכם בראשונים, ובנוסף נוקטים כדברי המגן אברהם, אף שבמבט ראשון נראה כי דברי הטור מסתברים מאוד: שכן מה לי סילוק השולחן עצמו מה לי סילוק כל המאכלים שעל גבי השולחן, והרי סוף סוף עיקר הסעודה כבר הסתיימה וכבר לא ישובו לאכול מהפת והמאכלים הבאים עמה, ומדוע ישתנה הדין דווקא על ידי סילוק השולחן?

והנה, כמה מהפוסקים בני זמננו העירו שגם בזמנינו נראה לכאורה שקיימת לשיטת כולם מציאות בה מתחייבים לברך ברכה אחרונה על המנות האחרונות, כמו מה שמצוי בחתונות ואירועים גדולים, בהם לקראת סוף הסעודה מתחילים בקיפול וסילוק השולחנות שישבו עליהם במהלך הסעודה, והמנה האחרונה מוגשת בשולחן נפרד ונאכלת בעמידה, ולכאורה

כאן לדעת כולם כבר ישנה מציאות המחייבת לברך ברכה אחרונה נפרדת⁶. וגם בזה לא שמענו שמקפידים כל כך, וצריך עיון מדוע, והאם מחמת שהדין אינו ידוע נוהגים כן, או שסמך יש בדבר⁷.

ב. הסבר המנהג

לעניות דעתי נראה שאף לכתחילה, הצדק עם מנהג העולם שלא לברך ברכה אחרונה – לא על מנה אחרונה בסעודה ביתית המוגשת באופן המנותק משאר הסעודה לגמרי, וגם לא על מנה אחרונה בחתונות – אף כאשר מסלקים את השולחנות. והדברים תלויים בשאלה יסודית יותר: מה הטעם לכך שנפטרים כל המאכלים המוגשים בסעודה בברכת המזון, כולל המאכלים הטעונים ברכה בתחילתם – אלו הבאים בתוך הסעודה – אך שלא מחמת הסעודה. בעניין זה כתב בעל המאור בהשגותיו על הרי"ף לסוגייה:

דדעתיה דאינש על כל מה דאכל, וכל מה שבא בתוך הסעודה הוא מכלל השביעה דכתיב בה ואכלת ושבעת וברכת וגו' אבל דברים הבאים לאחר הסעודה [...] אין נחשבים מכלל הסעודה.

(בעל המאור כט, א)

דברי בעל המאור הינם אחד המקורות החשובים למושג שכבר רווח בבית המדרש: 'ברכת

⁶ כן העיר בשו"ת שבט הלוי (א, רה, ד"ה סימן קעז במגן אברהם), וכן הביא בפסקי תשובות (קעז הערה 55) בשם הא"ר לצינ' (ב, יב אות יג) ובשם הרב אלישיב זצ"ל. אולם יש שפקפקו בזה לגבי חתונות, מצד שבדרך כלל לא מסלקים את השולחן של החתן והכלה עד לאחר ברכת המזון ושבע ברכות, ואף משאירים עליו לחם וכדומה, ושמה מחמת כן אין זה נחשב סילוק השולחן לגמרי (סברה זו מובאת בשם הרב שטיינמן זצ"ל (בצירוף סברה נוספת), ראה 'כאייל תערוג', תפילה, ברכות ושבת, עמוד רנו (תודתי לרב יוסי בן ארזה על הפניה זו)). אך לעניות דעתי לא מסתבר כלל שכלפי כל אורחי החתונה ייחשב הדבר שלא הסתלק השולחן מחמת שנשאר השולחן של החתן והכלה, שהרי אין דרכם של האורחים להתיישב ולאכול משולחן החתן והכלה. ונראה שיש להביא ראיה לדברינו מהמרדכי (קלח), השואל כיצד ייתכן שבימיהם המנהג היה לסלק את השולחן כולו, והרי אנו מקפידים לכתחילה להשאיר לחם על השולחן עד לאחר ברכת המזון, ובזמנם כיצד השאירו לחם אם היו מסלקים את השולחן? ומתרץ המרדכי שגם בזמנם היו מסלקים רק את השולחנות הקטנים שלפני כל אחד ואחד מהמסובים, אך עדיין היו משאירים את השולחן לפני המברך. ונראה שבפשוט מוכח מאן שסילוק השולחן לפני המסובים כולם נחשב סילוק, גם אם נשאר השולחן לפני המברך, וקל וחומר לנידון דידן שיש אורחים מרובים מאוד, ואינם שייכים כלל לשולחן החתן והכלה.

⁷ וכן יש להעיר לגבי סעודה בערב פסח שחל בשבת, ורוצים לקבוע את הסעודה על לחם על מנת לצאת ידי חובת סעודת שבת, ולהמשיך את הסעודה לאחר סוף זמן אכילת חמץ באכילת דברים אחרים הכשרים לפסח, ובאמצע הסעודה מסלקים את כל כלי האוכל והמאכלים שנאכלו בתחילתה, ולעיתים גם עוברים לשולחן אחר או מחליפים מפה ועורכים השולחן מתחילה, ומסיימים הסעודה במאכלים וכלים הכשרים לפסח מבלי לברך ברכה אחרונה נפרדת, אף שלכאורה דומה הדבר ממש למצב הקיצוני של סילוק השולחן, וראה להלן.

ברכה על דברים הבאים 'לאחר הסעודה' בימינו

הסעודה⁸. משמעו של מושג זה הוא שברכת 'המוציא', בתחילת הסעודה, וברכת המזון בסופה, אינן מתייחסות אך ורק אל הלחם ואגב כך אל שאר מאכלי הסעודה הטפלים אל הלחם, אלא אל הסעודה בכללותה, כיחידה אחת. אמנם, אין סעודה בלא לחם (וכשיטת חכמים במשנה (מד, א), ולא כר' עקיבא שם), והלחם הוא העומד במרכז הסעודה, אך משנקבעה סעודה על לחם, הרי כלל המאכלים המוגשים בסעודה שייכים ל'יחידת הסעודה', ונפטרים בברכותיה. לגבי ברכת 'המוציא', ישנן הוכחות מכמה ראשונים שהיא פוטרת את שאר מאכלי הסעודה, לא מחמת הדין הרגיל של 'עיקר וטפלי', אלא מחמת המושג החדש של ברכת הסעודה: כך עולה מלשון הרמב"ם (ברכות ד, יא): "שהכל טפילה לסעודה" וכן מפורש או מדויק בלשונם של ראשונים רבים נוספים, המפורטים בהערה כאן⁹.

על פי זה יש להסביר עניין נוסף בסוגיית הגמרא שם: למעשה אנו פוסקים כשיטת רב פפא, שדווקא דברים, שדרכם לבוא בסעודה למטרת מזון ושביעה, נפטרים בברכת הפת, כיוון שהם 'עיקר הסעודה', ועל כן ברכת 'המוציא' שבתחילת הסעודה מתייחסת גם אליהם. אמנם, שיטת ר' חייא בסוגייה שם היא שגם דברים הבאים שלא מחמת הסעודה, כגון פירות ושאר מיני מגדנות, אינם טעונים ברכה לפניהם, ויש להבין מדוע. ונראה להסביר שלשיטתו 'ברכת הסעודה' פוטרת לא רק את החלקים המשביעים והמזינים, אלא את כל

⁸ ראה לדוגמה במאמרו של הרב מאיר ליכטנשטיין, 'ברכת המוציא', עלון שבות 105 (תשמ"ד). וראה עוד שיעורו זה: etzion.org.il/he /ברכות-הסעודה. הרב אליהו ליפשיץ, בתורת אמן על מסכת ברכות חלק ב (מעלה אדומים תש"ע) חוזר גם הוא על יסוד זה במספר מקומות (עמוד 56 ועוד). בעניין זה יש איתנו דברים בכתובים, ואנו עתידים בעז"ה להדפיס מאמר נרחב בנושא, שיש בו הוכחות והשלכות רבות ליסוד זה, הן ביחס לברכת 'המוציא' שבתחילת הסעודה והן ביחס לחיוב ברכת המזון בסופה (כמובן שהיסוד אינו מוסכם לדעת כולם, ויש שקיבלוהו רק באופן חלקי, כגון רק לגבי ברכת המזון ולא לגבי ברכת 'המוציא', וכפי שעולה ממכלול דברי בעל המאור המוזכר למעלה). נזכיר רק עניין אחד הנוגע ישירות לכאן, והוא מחלוקת האחרונים האם לחיוב ברכת המזון מדאורייתא – המתנה לפי רוב הראשונים, וכן להלכה, בשביעה – מצטרפים גם שאר המאכלים שנאכלו בסעודה או שהחיוב נבחן רק לפי כמות ואיכות אכילת הלחם (ראה פרי מגדים קפד, ד ובפסקי תשובות על סימן קפד, הערה 82): לפי היסוד של ברכת הסעודה ברורה השיטה לפיה גם שאר המאכלים יצטרפו לשיעור שביעה, וכפי שאכן עולה במפורש מדברי בעל המאור הנזכרים בפנים. ויש להוסיף לעניין זה את דברי המהר"א חאגיז (שו"ת הלכות קטנות ב, רכז) המקשר בפירוש בין העובדה ש'פת פוטר כל מידי דמיון' לבין שיטתו שאכן גם שאר מאכלי הסעודה מצטרפים לשיעור השביעה, שאינו דווקא בפת עצמה.

⁹ מקורות יסוד בעניין זה: חידושי הרא"ה כאן (ד"ה שאלו) ובעקבותיו במיוחס לריטב"א (ד"ה אמר). כך עולה בבירור מדברי הראב"ד בכתוב שם (כט, א). הרא"ש (ו, כו) כותב שהפת פוטרת את הדברים ש'רגילין לקבוע עיקר הסעודה עליהם [...] כיון דעיקר הסעודה הם פוטרין ברכת הפת'. והשווה ללשון התוספות בסוגייה (ד"ה הלכתא) שאינו מדגיש אלא את העובדה שמדובר על דברים "שרגילים לאכלן עם הפת", ויש מקום לראות בזה מחלוקת עקרונית ביסוד הדין, האם יש כאן הרחבה של דין עיקר וטפלי, או דין חדש של ברכה על הדברים העיקריים בסעודה. ביחס לרמב"ם יש להעיר שהדבר מדויק לא רק מלשוננו אלא גם מסידור הלכותיו; דין זה לא מופיע יחד עם דיני עיקר וטפלי בפרק ג, אלא כהלכה עצמאית בפרק ד.

מה שהובא בתוך 'מסגרת הסעודה', אף שאינו מעיקר הסעודה¹⁰. ונראה שעל אף שלהלכה אין אנו פוסקים כר' חייא, לגבי ברכה אחרונה ניתן להסביר על פי היסוד של ברכת הסעודה את מה שכלול, למעשה, בברכת המזון שנאמרת בסופה: הדין הוא שגם דברים שאינם 'מחמת הסעודה', ולא נפטרו – להלכה – מברכה ראשונה על ידי ברכת 'המוציא', נפטרים בברכה אחרונה, ולדברינו סיבת הדבר היא, שאף על פי שאין הם נחשבים 'מעיקר סעודה', סוף סוף אכילתם היא בתוך 'מסגרת הסעודה', ועל כן ברכת המזון, הנאמרת בסיום הסעודה, פוטרם^{11 12}.

והנה, בלא כל זיקה לדיוננו לגבי דין 'לאחר הסעודה', התפיסה הפשוטה והמקובלת בפוסקים היא שדין דברים הבאים שלא מחמת הסעודה – שיש לברך לפניהם – חל בימינו כלפי המאכלים המובאים במסגרת המנה האחרונה, שאינם באים לשביעה אלא לתענוג. אולם, ישנה שיטת ראשונים לפיה זיהוי זה אינו נכון, ומנה אחרונה בימינו לא שייכת לדין זה ואין לברך עליה גם ברכה ראשונה: בספר מגן אבות (עניין יז) מגן המאירי על מנהג אנשי פרובנס שלא לברך על פירות הבאים בסיומה של הסעודה, וטענתו העיקרית היא כי דין דברים הבאים שלא מחמת הסעודה נאמר רק במקרה בו לא הייתה דעתו של הסועד מראש על הפירות שיביאו לפניו, אך במקום בו באופן קבוע מביאים בסיום הסעודה פירות וכדומה, אין צריך לברך עליהם גם בתחילה¹³. שיטה זו עולה גם מדברי הרי"ז בפסקיו

¹⁰ בדברי ר' חייא בסוגייה הובא דין נוסף לצד הפטור הגורף של כל מיני מאכלים על ידי הפת: "יין פוטר כל מיני משקין". דין זה נפסק להלכה, אף שהראשונים נחלקו בכך (ראה תוספות (ד"ה ויין), רא"ש (ו, כו בתחילתו), ופסיקת השו"ע (קעד, ב), וראה ערוך השולחן (קעד, ב-ג) שדין זה נפסק בתורת ספק), שהרי החלק הראשון בדברי ר' חייא נדחה מכח הפסק של רב פפא, ויש להבין את יסודו (וראה מה שהקשה בזה הפרי מגדים (אשל אברהם קעז, א) והצעתו שם, ולדברינו נראה שהדברים פשוטים יותר). להצעתנו נראה שבדברי ר' חייא מתחדש, שכפי שלחם קובע סעודת אוכלים, כך יין קובע מעין 'סעודת משקין', שהיין נמצא במרוכז ושאר המשקים טפלים לו. לאור הבנה זו ניתן להבין שייגים שונים, שניתנו לדין זה בראשונים ובאחרונים, שעיקר עניינם בהתניית הפטור מלברך על שאר מיני משקים בכך שישנה קביעות סביב שתיית היין, ולא שתיה מועטה בעלמא (ראה: לשון הרשב"א (ד"ה יין), שהסביר כי "קובע עצמו לשתות קאמר", ובדומה באור זרוע (חלק א, הלכות סעודה סימן קנה) בשם ר"ת ור' יצחק ובמרדכי (קנ). ועיין על כך בנשמת אדם כלל נה אות ו, לעומת הביאור הלכה קעד, ב).
¹¹ יש לציין כי בסוגייה שם שיטה נוספת והיא שיטת רב ששת, ולדבריו דברים הבאים שלא מחמת הסעודה, אף אם נאכלו בתוך הסעודה ממש, טעונים ברכה גם לאחריהם. לשיטתו נראה שכל מה שלא כלול ב'עיקר הסעודה' נחשב כמנותק מהסעודה לחלוטין, ולכן מברכים עליו גם ברכה אחרונה.

¹² יש להסביר מדוע לגבי ברכה שלפניהם אין דברים אלו נפטרים ב'ברכת הסעודה' ולאחריהם כן: בעניין זה עיין בהשגות הראב"ד בכתוב שם (כט, א), ועיין עוד מה שהביא בעניין זה בשבט הלוי (ג, י). ניתן להסביר בנוסף לכך שברכת הסעודה לפניה מתייחסת רק אל הדברים הנמצאים במעמד שיש לו זיקה אל ה'לחם' – באופן שהדבר יתאים לנוסח ברכת 'המוציא', מה שאין כן ברכה שלאחריה המתייחסת אל ה'מזון' בכללותו, ובה נכלל כל מה שנכלל בסדרי הסעודה.

¹³ ונראה ששיטתו רמזה גם בחידושי לסוגייה (מא, ב) המסביר שהפירות טעונים ברכה לפניהם "שלא עלה על הדעת להיות נכללות בברכת הפת", וכבר עמד בדיוק זה בשבט הלוי (ג, י).

ברכה על דברים הבאים 'לאחר הסעודה' בימינו

(פרק כיצד מברכין, הלכה ד, אותיות ד-ה) וכן משמע בפסקי הרי"ד על אתר. ונראה שלשיטה זו, בימינו אין לברך על מנות אחרונות בסעודות שבת וסעודות חגיגות אחרות, בהן יש מנה אחרונה קבועה, ודעתו של האדם ממילא היא על כל מה שמתכננים להביא לפניו (ולאו דווקא אם יודע מראש מה בדיוק תהיה המנה האחרונה, כמפורש בריא"ז שם). מה ההיגיון בשיטה זו? נראה כי המאירי והריא"ז לוקחים צעד אחד קדימה את היסוד של 'ברכת הסעודה': דברים הבאים מחמת הסעודה נכללים מאליהם בתוך ברכת הפת, המתייחסת אל כל הדברים העיקריים בסעודה. אך גם דברים שאינם עיקריים, משהפכו להיות קבועים וצפויים בסעודה, ממילא נחשבים כחלק מסדרי הסעודה ונפטרים בברכת הפת.

והנה, הלכה למעשה שיטה מחודשת זו לא ננקטה על ידי רוב הפוסקים, ורוב העולם נוהגים לברך ברכה ראשונה על כל מה שאינו מעיקרי הסעודה, על אף שכבר הפך להיות מסדרי הסעודה הקבועים¹⁴. ברם, נראה שלגבי נידוננו – דין דברים הבאים **לאחר הסעודה** – שיטת המאירי חשובה עד מאוד גם הלכה למעשה: שהרי הסברנו כי לדברים הבאים שלא מחמת הסעודה – אך בתוכה – יש זיקה מסוימת אל הסעודה, וזו הסיבה שאף שלדרך המרכזית בראשונים ובפוסקים הם מחויבים בברכה ראשונה, אין הם מחויבים בברכה אחרונה אלא נכללים הם בברכת המזון. וממילא נראה כי החובה לברך ברכה נפרדת לאחר אכילת 'דברים הבאים לאחר הסעודה' נעוצה בכך שהם מנותקים לחלוטין מסדרי הסעודה הקבועה, ומדובר בעצם בקביעות ו'סעודה' נפרדת. נראה אם כן, שזה מה שאמרו הראשונים, שדין זה אינו נוהג אלא בזמן שמסלקים את השולחן וקובעים לאכול פירות ויין על שולחן אחר וכדומה (ראה לשונות הראשונים שהובאו לעיל ובהערות): יסוד הרעיון של סילוק השולחן הוא שהסעודה בעצם הסתיימה, ועתה יש קביעות נוספת, חדשה, שהיא שונה באופייה ובעניינה ממה שהיה עד כה בסעודה.

אם כנים הדברים, נראה שבאופן עקרוני לא ייתכן לזהות את המצב של מנה אחרונה בימינו לגדר ההלכתי של 'לאחר הסעודה': כיוון שהמנה האחרונה הפכה להיות אחת מהמנות הקבועות בסעודה עצמה, ולא יעלה על הדעת כלל שאדם יגיע לסעודה מכובדת ולא תוגש מנה אחרונה בסיום הסעודה, ממילא הפכה היא להיות **חלק מהסעודה**, ואף אם מברכים עליה ברכה ראשונה, מצד שאין היא כלולה **בחלק העיקרי והמזין שבסעודה**, אי אפשר

¹⁴ נציין כי ראש הישיבה, הרב נחום אליעזר רבינוביץ' זצ"ל, היה מורה לתלמידיו כשיטת המאירי ודעימיה, שבימינו אין לברך על מנה אחרונה גם ברכה ראשונה. מעניין לציין לעדות דומה במקצת (אם כי לא לגמרי ברורה) שהביא הרב שטרנבוך (תשובות והנהגות כרך א סימן קעז – מקור העדות מספר "הצדיק רבי שלמה" עמוד קי"ט) על החפץ חיים לגבי ברכה על 'קומפוט' בשבת וכן מובא במשנה ברורה מהדורת 'דרשו' [תשע"ד] על המשנה ברורה (קעז, ד; הערה 11) בשם הרב גורביץ, ובהמשך בשם הרב אלישיב.

להתייחס אליה כמנותקת ועצמאית ממהלך הסעודה. ולכן סילוק השולחן – כל עוד הוא נעשה מסיבה צדדית וטכנית (כגון שהמלצרים רוצים 'לסגור את האירוע') – אינו מהווה סימן לכך שיש כאן קביעות חדשה המנותקת מהסעודה בכללותה, ועל כן הצדק עם מנהג העולם שלא לברך במקרים כאלו. ופשוט עוד יותר שבסעודות ביתיות אין לברך ברכה אחרונה נפרדת על המנה האחרונה, אף אם פינו את כל המאכלים וכלי האוכל של עיקר הסעודה, ואין כאן דוחק כלל¹⁵ ¹⁶.

לבסוף נראה להעיר, שדווקא לאור דברינו, ייתכנו מצבים בהם כן יחזור החיוב לברך ברכה אחרונה נפרדת על דברים הבאים לאחר הסעודה, גם בימינו, וגם ללא סילוק השולחן, שהוא כאמור אינו אלא סימן לקביעות חדשה המנותקת מסדרי הסעודה. נצייר כאן תמונה ובה סימנים שונים המספיקים לכאורה לקבוע שכבר יש כאן מצב של 'לאחר הסעודה': סעודת שבת מתארכת מאוד, ולאחר שכבר סולקו המנות המרכזיות וכבר הוגשה המנה האחרונה המתכוננת, יושבים עוד זמן רב סביב השולחן ומפטטים זה עם זה באופן יותר 'חופשי'. לחילופין שוקעים חלק מהיושבים סביב השולחן בקריאה או במשחק, וממילא גם סדרי הישיבה הקבועים 'לסעודה' משתנים, ועל הדרך מגישים עוד מיני מאכלים שונים כגון פיצוחים, פירות ומשקאות שונים הנאכלים כמעט בדרך אגב. לעיתים בשלב זה גם מצטרפים אורחים מתוכננים ואף כאלו שאינם, והאווירה כולה מלמדת על כך שהסעודה כבר הסתיימה מזמן, ורק צריך עוד לזכור ולברך ברכת המזון. במצב כזה, נראה שגם

¹⁵ גם כאן, במקרים רבים פינוי הכלים והמאכלים נובע מסיבה צדדית, הקשורה לנימוס ומנהג, וכפי שמפנים מאכלים וכלים מסוימים בין המנה הראשונה והמרכזית, כך גם מפנים את כלי הסעודה המרכזיים קודם המנה האחרונה, לא כאות לסיום הסעודה אלא כחלק מסדרי הסעודה המקובלים.

¹⁶ למעשה יש להעיר הערה נוספת, אותה ניתן לצרף במצבים רבים, למי שלא מוכן לסמוך על הדברים האמורים כאן לכשעצמם: כיום מצוי מאוד שהמנה האחרונה מורכבת ממינים שונים שברכתם 'מזונות' או 'שהכל', ולא דווקא פירות (כפי שנראה מסוגיית הגמרא והראשונים שהיה יותר מצוי בזמנם). במצבים כאלו לא פשוט כלל שיכול לחול דין 'לאחר הסעודה' לגבי חיוב ברכה אחרונה: לגבי מיני דגן ישנה שיטת ראשונים שאף במצב בו הם באים לאחר הסעודה, אין הם מתחייבים בברכה שלאחריהם: כן מבואר בחידושי הרשב"א ובחידושים המיוחסים לריטב"א לסוגייה, וכן משמע בחידושי הרא"ה ובהשלמה' שהסוגייה כולה עוסקת רק בפירות וכדומה (אלא שלשיטת ההשלמה ישנה הרחבה נוספת, ולפיו דין דברים הבאים 'לאחר הסעודה' חל דווקא על פירות הבאים לקינוח וברומה לדברי המיוחס לריטב"א שהובאו לעיל בגוף המאמר). ואמנם בעניין זה יש מקום לחלק בין מיני דגן הנחשבים לפת הבאה בכיסנין, ובכך הם דומים יותר ללחם ויש יותר סברה שייפטר בברכת המזון, לבין מאפים שאינם נחשבים כפת הבאה בכיסנין (בליניצ'סים למיניהם, הנכללים בדין 'טרייתא' שבסוגיית הגמרא בדף לו, ב). לגבי דברים שברכתם 'נפשות' שיטת הריטב"א (בחידושים המיוחסים על אתר ובהלכות ג), היא שהם נפטרים בברכת המזון גם במקרה שבאו 'לאחר הסעודה', ודווקא על פירות משבעת המינים יש לברך ברכה אחרונה נפרדת אם נאכלו 'לאחר הסעודה', וממילא ככל אלו ישנו צד נוסף שלא לברך ברכה אחרונה.

ברכה על דברים הבאים 'לאחר הסעודה' בימינו

בימינו, על אף שהשולחן ניצב ועומד מבלי לזוז באמצע הסלון, יתחייבו הסועדים בברכה אחרונה נפרדת, ואין סילוק השולחן סיבה אלא סימן, ואין לך 'לאחר הסעודה' גדול מזה¹⁷.

סיכום

מדין הגמרא, ישנם דברים הבאים 'לאחר הסעודה', עליהם מברכים לפניהם ולאחריהם, על אף שהם נאכלים קודם לברכת המזון. להלכה אנחנו פוסקים שדין זה נכון רק כאשר ישנו 'סילוק שולחן'. הסברנו את יסוד הדברים, שכאשר האדם עוקר את השולחן יש כאן סעודה חדשה, ואין היא חלק מאותה סעודה עליה חלה ברכת המזון. על כן נראה שבמציאות של ימינו, גם אם פיזית יסלקו את השולחן – באירועים, בהם כחלק מסידור האולם מסלקים גם את השולחנות, האדם שיאכל כעת לא יצטרך לברך ברכה אחרונה, שכן אין במצב זה סעודה חדשה.

¹⁷ ראש הישיבה, הרב יצחק שילת, שטרך לקרוא את מאמרי, העיר לי כי גם במצב זה יש לחייב בברכה אחרונה רק את אלו שפרשו ממקומם אל הספה וכדומה, ולגביהם התקיים מצב של סילוק השולחן, אך אלו שנשארו על יד השולחן אינם צריכים לחזור ולברך, ויש לחשוש לשיטות שבעינין סילוק שולחן ממש.